

КЫРГЫЗДЫН ТУНГУЧ ГЕНЕРАЛЫ ЫСАКБЕК МОНУЕВ

Ысакбек Монувев 1902-жылы Алай районун Нура айылында төрөлгөн. Анын ата теги кыргыздын Жоош уруусунан чыккан бардар билимдүү адамдар болгон деп айтылат. Чыгыш Түркстан Республикасынын башкы аскер командачысы, генерал майор Ысакбек Монувев тууралуу бизде жакынкы жылдардан бери эле ачык сөз боло баштады.

Негизги сөздөр: улуттук-демократиялык, идеология, масштаб, геосаясий, стратегия, партизан.

Ч.Б. Тобакалов – к.и.н., доцент, кафедрасы “ОН”, ОшТУ

ПЕРВЫЙ КЫРГЫЗСКИЙ ГЕНЕРАЛ ЫСАКБЕК МОНУЕВ

Ысакбек Монувев родился 1902-году селе Нура, Алайского региона военначальник непризнанной Восточно - Туркестанской Республики. Выходец из известного кыргызского рода Жоош из Алая. Отец-крупный торговец, переселился в Синьцзян. В возрасте 25 лет Ысакбек воевал с басмачами, проникавшими через советско-китайскую границу. За эти заслуги проавительство Гоминьдан присвоило ему звание генерал-майора

Ключевые слова: национально-демократическая, идеология, масштаб, геополитика, стратегия, партизан.

Ч.Б. Тобакалов – к.и.н., доцент, кафедрасы “ОН”, ОшТУ

THE FIRST KYRGYZ GENERAL ISAKBEK MONUEVA

Isakbek Monuyev was born in 1902, the village of Nura of the Alai region, a military figure of the unrecognized East Turkish Republic. It comes from the famous Kyrgyz aristocratic family in Alai. His father, a large trader, moved to Xinjiang. At the age of 25, Isakbek fought against the Basmachi, who penetrated the Soviet-Chinese border. For these services, the KMT government conferred on him the rank of Major-General.

Key words: national-democratic, ideology, scale, geopolitics, strategy, partisans.

Биз кыргыз элинин улуттук -бошгондугу үчүн башын сайып, ат көтөргүс эмгек кылган тарыхый инсандарыбыздын баарын эле жакшы биле бербейбиз. Эмгеги татыктуу тарыхый баасын албай, унутта калып келе жаткан чыгаан ишмерлерибиз дагы толтура.

Алардын бири өткөн кылымдын 30-40-жылдарында азыркы Кытай Эл Республикасындагы Шинжаң аймагынын көп улуттуу калкынын азаттыгы үчүн күрөшкөн инсан, улуттук -демократиялык күрөшпүн аскер жетекчиси, 1944-1949-жылдардагы Чыгыш Түркстан Республикасынын башкы аскер командачысы, генерал майор Ысакбек Монувев тууралуу бизде жакынкы жылдардан бери эле ачык сөз боло баштады. Ошондуктан генерал Ысакбектин ысымы элибиздин калың катмарына дагы деле белгисиз.

Тарых барактарында аты түбөлүк сакталып калган кыргыздан чыккан алгачкы генерал Ысакбек Монуев тууралуу коомчулук жарым кылым убакыт так маалымат билбей келген. Кыргыз тарыхында туңгуч генерал атанган Ысакбектин атын минтип кыргыз эли өзү билбей калгандыгынын себеби, анын тарыхый инсан катары кадыр-баркынын төмөн болгондугунда эмес, улуу державалар СССР жана Кытайдын генералдын өмүр таржымалын, идеологияга, саясатка байланыштырып жарым кылым жаап жашырып келгендигинде. Ар тараптуу инсан, генерал Ысакбек Монуев өткөн XX кылымдын биринчи жарымында кыргыздын намысын коргоп, эл аралык масштабда аскердик иш жүргүзүп, өзгөчө зоболо күткөн коомдук жана мамлекеттик ишмер болгон.

Өзгөчө маани маңызы жагынан кенен, ак, ыйык иш жүргүзүп, керек болсо СССР, Кытай, Англия сыяктуу Улуу державалардын геосаясий талашынын борборунда эр жүрөк каарман катары болуп өткөн окуяларга катышкан, башка улуттар арасында жогорку баага татыктуу болгон, түрк элдеринин тарыхында өзүнчө из салган, кыргыз үчүн мамлекеттик деңгээлде ой жүгүрткөн улуттук баатырды унутта калтыруу мүмкүн эмес эле. Бул адам жөнүндө Кыргызстанда жазылган эмгектер өтө аз. Генерал Ысакбектин өмүрүн жана ишмердүүлүгүн баян кылган алгачкы жалгыз китеп 2006-жылы “Бийиктик” басмасынан чыккан небереси Абдувахап Монуевдин “Генерал Ысакбек” аттуу китеби бар. Мындан сырткары бул адам жөнүндө анча мынча сөз болуп, кээ бир газета, журналдарыбызда макалалар жарыяланып жүрөт. Өзгөчө ал киши жөнүндө өзү туулган жана курман болуп сөөгү коюлган жерде көбүрөөк эскерилгендигин, бир кыйла макалалар, очерктер, китептер, жарыкка чыккандыгынан билебиз. Мисалы: Абдылда Карасартов өзүнүн “Унутулгус инсан” деген макаласында Монуев жөнүндө кеңири баяндайт. Ошол эмгектердин арасында толук жана алгылыктуу жазылганы Абдувахап Монуевдин “Генерал Ысакбек” аттуу китеби жана Шаршебек Сыдык, Кусайн Саякбаев, Окап Мукыев, Аблат Гохти аттуу 4 автор биргелешип жазган “Өчпөс эмгек, өлбөс ыр” деген эскерүү китебин айтсак болот. Ошондой эле Турсун Ясиндин “Төңкөрүшчүл курман болгондорду эскерүү” деген уйгур тилинде жарык көргөн китеби бар. Бул китепте Ысакбек чоң кызыгуу, суктануу менен эскерилет. Башка авторлор Зунун Тайиповдун “Чыгыш Түркстан жергесинде” (Казакстан басмасы 1977-ж. Алматы), Сайпидин Азизинин “Теңир тоо бүркүтү” (Шинжаң жашгар басмасы 1988-ж.), Юсупжан Айсанын “Иле дайрасы” журналынын (1986-ж. №33 саны), Абдыкадыр Токторовдун “Тоо бүркүтү” аттуу тарыхый аңгемелеринде генерал жөнүндө эскерүүлөр берилген. Бирок бул эскерүүлөрдүн көпчүлүгүндө генералдын фамилиясы жана туулган жери туура эмес берилип калган учурлар бар.

Ошондуктан анын ишмердүүлүгү тууралуу сөз кылаардан мурун өмүр таржымалына көз чаптырып өткөнүбүз туура болот. Себеби генералдын аскер ишмердүүлүгү жеке кыргыздар эмес, 1940-1949-жылдары өкүм сүргөн Чыгыш Түркстан Республикасы менен тыгыз байланышкан.

Расмий маалыматтар боюнча Ысакбек (азан чакырылып койгон аты Ысакмат) 1902-жылы 31-августта Алай районун Нура айылында төрөлгөн. Анын ата теги кыргыздын жоош уруусунан чыккан бардар билимдүү адамдар болгон деп айтылат. Атасы Мону соода иштери менен алектенген, арабча кат тааныган, анча-мынча диний илими бар билимдүү адам болгон. Кийинчерээк Бурулкан деген эжесин кошо алып, Меккеге зыяратка барып, биротоло Мону ажы атыгат. Ошондуктан уулу Ысакбекти дагы жаштайынан молдочулукка окутуп кат сабатын жойгон. Бирок, бала кезинде молдолордон билим алып, кат тааныганынан улам, аны айылдаштары өспүрүм кезинде Молдо Ысак атай башташат. Молдо Ысак 16 жашынан тарта биротоло Ысакбек атыгып кетет. Анын жөнү мындай, 1918-жылы Сымкана айылынын эли аны бий кылып шайлашат да, 16 жашгагы бий адилдиги, билермандыгы менен тез эле аты чыгып, өз айылынан тышкары дагы кадыр барк күтүп, бек атка конот. Ысакбек кат сабаты

жоюлгандан баштап атасы менен биргеликте Алайдан алыска чыгып, соода иштери менен болуп жер кыдырган. Ошол себептен анын дүйнө таанымы башкалардыкынан айрымаланып турган. Кийин атасы шартка байланыштуу урук туугандары менен Кытайдын Шинжаң аймагына көчүп кетүүгө аргасыз болушкан.

Болочок генералдын жаш чагы өткөн Шинжаң аймагы, ал мезгилде куралдуу карама каршылыктардын борбору болгон. 1928-жылы бул аймакта Гоминьдан өкмөтү тарабынан адилетсиз саясат жүрүп, ал жердеги кыргыздарга, казактарга, уйгурларга, дунгандарга, монголдорго карата салыктардын түрү көбөйтүлүп, коркутуп үркүтүү, баш көтөргөндөрүн басуу, улутчулдук саясаты башталган. Ал мезгилде кыргыздар эки тараптуу талап тоноого дуушар болушкан. Биринчи тараптан гоминьдандык бийлик, экинчи тараптан СССРден качып өткөн басмачылык топтор болгон. Ошол мезгилде 25 жапшагы Ысакбек басмачыларга каршы аскер уюштуруп, тарыхый булактарга караганда аларды совет бийлиги курал жарак менен камсыз кылып турган деген маалыматтар бар. Ысакбек ага чейин эле советтик чекисттер менен кызматташып, байланыш түзүүгө жетишкени белгилүү болгон. Ошол мезгилде Кытай өлкөсү Англия, АКШ, Япония, Советтер Союзу сыяктуу өлкөлөрдүн тирешүү майданына айланат.

Ысакбек Монуев 1934-жылы Советтер Союзунун жардамы менен Түшүк Шинжаңдагы басмачылардан биротоло тазалап бүткөн. Бирок, Ысакбек Монуев бул тирешүүлөрдө бир туугандары Кадырбердини, иниси Шаакматты жоготот. Ушул эле жылы 35-кыргыз атчандар полкун түзүп, аскер бөлүгү катары Кашкар шаарына жайгашат. Бул полкун курамындагы аскерлердин саны 2500гө жеткен. Жергиликтүү бийликке аралашпаганы менен Ысакбек ошондон тартып, Түшүк Шинжаңдагы эң таасирдүү адамдардын катарына кирип, бийликке ээ боло баштаган. Андыктан, Жаңы Үрүмчү өкмөтүнүн администрациясы полк командири Ысакбек менен ар кандай маселелерде эсептешип, көбүнесе анын койгон талаптарын аткарып турган.

Ушундай шарттан пайдаланып Ысакбек жергиликтүү бийликке айтып, өкмөттүн көңүлүн Кызыл Суудагы кыргыздардын абалына бурууга жетишип, элдин социалдык-экономикалык, саясий шартын оңдоого салым кошкон. Советтер Союзу менен мамиле бекемдеген. Ал кезде Ысакбек Монуевдин демилгеси менен өзүнө тың кыргыз балдары Советтер Союзуна окууга жөнөтүлө баштаган. Шинжаңдын өзүндө дагы жаңы типтеги мектептер, маданий агартуу жайлары ачыла баштайт. Билим берүү тармагында жеке эмгеги жөнүндө Абдыкадыр Токторовдун мындай эскерүүсү бар: “Ысакбектин кайра-кайра талап кылышы менен Шың (Шен Шицай) өкмөтү кыргыздардын агартуусун өнүктүрүү, турмушун оңдоп алуу үчүн бир кыйла пул ажыратып берди. Ал пул менен Улуучатта 300 окуучулук бир баштооч мектеп курулду. Бул мектептер өкмөткө караштуу жатакташкан мектеп болуп бүтүн каражаты өкмөттөн болду. Кытайда биринчи жолу комуз ийрими уюштурулуп, улуттук аспапты үйрөнүү жолго коюлган. Ысакбек Монуевдин эл арасындагы кадыр баркы кескин жогорулап кеткендиктенби же башка себептерденби, көп узабай 1935-жылы Үрүмчүдөгү өкмөт анын атчандар полкун таратып, Улуучат ооданына аким кылып жөнөтөт. Ысакбек Монуев аким болуп турган чагында, стратегиялык мааниге ээ Кашкардан Эркечтамга чейинки 265км узундуктагы таш жол салдыргандыгын замандаштары эскеришкен.

1937-жылы жергиликтүү бийликке баш ийүүдөн баш тарткан уйгур дивизиясынын башчысы Мамутсиджан Мухитов менен дунган дивизиясынын командири Ма Хусянь көтөрүлүш жасайт. Кашкар аймагы кайрадан жарандык согушун кучагында калат. Бийликке коркунуч келгенде Үрүмчү өкмөтү Советтер Союзунан жардам сурайт. Ошого байланыштуу Үрүмчү өкмөтү Кашкардагы согушту токтотууну аргасыз Ысакбек Монуевге тапшырып, Совет өкмөтү кайрадан полкту куралдандырып, абал жөнгө салынат. Мына ошол окуядан кийин өкмөт Ысакбек Монуевдин эмгегин жогору баалап, кытайча “Люйжан” аталган “Бригада генералы” аскер чинин ыйгарат. Ошентип Ысакбек Монуев 35 жаш курагында кыргыздан чыккан биринчи генерал аталат. Андан кийин Ысакбек Монуев Кашкар шаарына жайгашып, 3

полкту курамына алган бригадага башчылык кылып, бүтүн Кашкар-Хотен аймагын аскердик жактан көзөмөлгө алат.

1938-жылы бригада ичинде кутум уюштурулуп, 35-атчандар полкунун 23 офицери өлүмгө учурайт. 1940-жылы ошол окуядан кийин толугу менен таратылат. Ысакбек Монуев командирликтен алынып, маданият тармагы боюнча иш жүргүзгөн уюмга башчы болуп дайындалат. Бул тармакта да өз ишин алып кете алган Ысакбекке мындан кийин жок кылуу максатында ага каршы ишпер жүргүзүлө баштайт.

1943-жылы Ысакбек Монуев Советтер Союзуна качып өтүүгө аргасыз болуп, Казакстандын Алматы шаарына келет. Бул аралыкта генералга гоминьдандык бийликти кулатууга жардам бер деген сунуштар түшөт. Анткени Шинжаң өрөөнүн жана анын элин Ысакбектен жакшы билген адам жок болучу. Генерал Монуев Кыргызстанга келгенден кийин жөн жүрүп калбастан, “Буйгу” жана “Баатыр” деген жашыруун атайын аскер бөлүктөрүн түзүүгө жетишет. Бул аскер топтору кийинчерээк Кытайга өтүп, эки жарым миң адамдан турган гоминьдандык дивизиянын кулашына жардам беришкен.

1945-жылы партизандык биригүүлөрдүн натыйжасында Чыгыш Түркстандын улуттук армиясы түзүлөт. Бул дагы генералдын жардамы менен ишке ашкандыгына байланыштуу, Чыгыш Түркстандын коргоо министри болуп бекитилет. 1949-жылы гоминьдандык режим кулагандан кийин, Сталиндик бийлик жана Мао Цзедундун өкмөтү бир пикирге келип, Чыгыш Түркстанды Кытайдын курамына кошуу маселеси каралат. Ушул маселени чечүү үчүн Кытай тарап Пекинге Чыгыш Түркстан Республикасынын жетекчилигин сүйлөшүүгө чакырат. Республиканын коргоо министри катары Ысакбек Монуев жетекчилиги менен бирге жыйынга аттанат. Бирок алар Пекинге жетпей учак авариясында каза тапты деп жарыяланат.

П.Судоплатовдун эскерүүсү боюнча бул авиакатастрофа советтик атайын кызматтар тарабынан уюштурулган. Болуп өткөн окуя боюнча башка дагы түрдүү варианттар бар.

- самолет асманда жарылган
- самолет атылып түшүрүлгөн
- учактагыларды Лубянкага алып барып атып салышкан ж.б.

Себеби генералдын сөөгүн Кыргызстанга самолёт менен алып келгенде, аны жубайы да тааный албай койгондугу айтылат. Башка элдер өзүнүн улутун, атын сактап кала албаптыр. Ошондуктан биз сыймыктанышыбыз керек, Ысакбек Монуевдей тарыхый инсандарыбыз бар экендиги үчүн.

Жыйынтыгында кыргыз элинин чыгаан уулунун ысымы өчпөс үчүн мамлекеттик деңгээлде керектүү жерлерге атын коюу жумуштары жүргүзүлсө, борборго эстелиги тургузулуп, музейи уюштурулса келечек муундарга тарбиялык мааниси жогору болмок.

Адабияттар:

1. **Мониев, А.** “Генерал Ысакбек” [Текст] Б.2006 - 5-7б.
2. **Кенжетаева, Ж.** “Кыргыздын алгачкы генералы 110 жашта” Б. [Текст] 2012 13-16б.
3. **Чамашев, А** “Ысакбек Мониев - кыргыз элинин тунгуч генералы» [Текст] “Эркин Тоо” газетасы-2б
4. **Токомбаев, А.** “Возвращение имени забытого генерала” [Текст] Б.2012 6-8с.
5. **Абдалиева, Г.** “Кытайлык кыргыздардын руханий маданияты”. [Текст] Б. 2008 “Улуттук баатырлар” кокту-колот баатырларынын көлөкөсүндө калды”- 2б.
6. **Мотукеева, Р.Б.** Диссертациясынын авторефераты. 2008